

Nödår och krissituationer i Björna socken

Missväxt med åtföljande nödårsperioder är en ofta förekommande företeelse i den svenska historien. Denna drabbade särskilt hårt de områden, som hade dåligt ställt med vägar och transportmedel och som därmed ej kunde få hjälp från bättre lottade landsändar. En lokal skördekatastrof kunde därför få förödande verkningar, då avlägsna bygder blev mer eller mindre lämnade åt sig själva att klara upp de brydsamma situationer, som uppstod, när årsväxten slog fel. Eftersom befolkningen till övervägande del levde av det jorden gav, var katastrofen ett faktum, när människorna utlämnades åt naturens krafter – långvarig torka, våldsam snösmältning med åtföljande översvämningar, sena vårar som fördröjde sådden eller tidig nattfrost som förstörde potatis och brödsäd. När sådana händelser inträffade, stod nöden för dörren och att ta till tigarstaven var ej långt borta.

1800-talet, som var hårt ansatt av missväxt, lever därför ännu i folktraditionen i Björna som ett svältens århundrade. Sockenprotokoll och andra handlingar styrker detta förhållande.

Redan det första decenniet av 1800-talet

inträffade en sådan period av missväxt. Icke nog med att åren 1808–1809 genom krig tillhör de mörka bladen i vår historia utan därtill inträffade svår missväxt dessa år, vilken drabbade Norrland hårt. Det berättas bl. a., att redan 1807 var ett nödår häruppe. Så följde sommaren 1808 med så sträng torka, att hö- och sädesskörden slog fullständigt fel. Allmogen måste därför slakta ut minst en tredjedel av sin boskap. Och i allt elände levde befolkningen mitt uppe i ett förödande krig med ryssarna, vars återverkningar i någon mån givetvis även sträckte sig till den avlägsna björnabygden på sidan om allfarvägarna. Under kriget i Finland hade många ryska krigsfångar förts över till Sverige, och dessa skulle födas och klädas, så gott det

gick. Traditionen från flera byar i Björna förtäljer, att enstaka rys-sar, troligen desertörer eller flyktingar, skall ha dykt upp och i några fall även blivit bofasta. Givetvis är historier av detta slag (eller där våldsdåd begåtts) svåra att dokumentera, men att helt avfärda dem som sagor går ej heller.

När nöden drev folk till tiggeri

Åren 1829–1833 inträffade stor missväxt i Björna. Redan år 1828 hade lapparna i Lappmarken haft bekymmer, då töväder med åtföljande köld gjort, att renarna ej kom åt renlaven. Massor av renar gick därför åt för de lappar, som brukade vistas inom Björna. De fem missväxtår, som nu drabbade Björna, blev en prövningens tid. Våren 1829 inleddes med svår torka, så att sädesgrodden delvis torkade bort, därpå följde omväxlande regn och köld, så att skörden fullkomligt slog fel. Endast myrslätter tycks ha gett hö det året. De följande fyra åren blev likartade, och nöden var allmän. Tack vare en helhjärtad insats från kyrkoherden Anders Sidner och sockenmännen sökte man hitta utvägar att klara av den besvärliga situationen. Några sockenstämmoprotokoll ger vissa besked därom:

1. 8 maj 1831. På grund av de senaste två årens missväxt måste reparationen av kyrkan uppskjutas.
2. 20 nov. 1831. Hade undersökningar verkstälts av sexmännen (rotemästarna) för att få veta hur stort behovet av spannmål var för att undvika hungersnöd. Bönder, torpare, nybyggare och inhyses-hjon voro kallade till denna sockenstämma. Därvid framkom, att även om man använde sig av *olika nödbrödsmedel*, så behövdes ett tillskott av minst 150 tunnor säd för att nödortfigt avhjälpa den värsta nöden. Därför anhölls hos Konungens Höga Befallningshavande i största ödmjukhet om höggünstigt förord att av statsmedel erhålla ett lån på 2.500 Riksdaler Riksgäldssedlar. Sockenmännen gick i borgen en för alla och alla för en för att få detta lån. Lånet ville man erhålla vid maj månads ingång 1832, samtidigt som man anhöll att det borde vara räntefritt och få återbetalas i flera omgångar.
3. 5 febr. 1832. Av det begärda lånet hade 1.000 riksdaler anlänt. Det uppdrogs till kyrkoherden att förvara pengarna, att inköpa spannmål och att sälja och förmedla den till de behövande. En förteckning över de behövande föredrogs, varvid 23 bönder och torpare inom socknen (troligen ansedda som välbärgade) *ej* behövde ställa borgen för sina inköp. Men alla de andra, dvs. den fattigare delen av befolkningen, skulle ställa godkänd borgen för att få köpa av säden! Hur det nu skulle gå till!

Till nödens lindrande bland de fattiga beslöt sockenmännen att varje hemmansrök skulle leverera en kappe (4,6 l) korn till kyrkvärden Salomon Hansson i Björna. Med hänsyn till det ringa antalet hemmansägare så inbringade insamlingen endast några tunnor korn. Denna ringa kvantitet skulle sedan sockenmännen utdela till de mest nödlidande. Vid första utdelningen erhöll en nybyggare i Berg åtta kappar och en torpare i Leding och en i Mattarbodum fyra kappar var. Kyrkoherden sände även »tiggarbrev» till ståndspersoner på andra orter, varifrån han fick mindre kvantiteter sill, saltströmming, fläsk, fläsksvål och spannmål att utdela till de nödlidande. Sommaren 1832 blev regnig och kall, och skörden blev ringa. Åter måste man söka nya lån och vädja till myndigheter och enskilda om hjälp för att befolkningen ej skulle svälta ihjäl. Först år 1834 blev skörden fullgod, men de gångna fem svagåren hade satt sina spår – sjukdom, kraftnedsättning och död. Barnen hade drabbats särskilt hårt, och många kunde knappt stå på sina spinkiga ben. När all hjälp hade synts utsiktslös hade en del tvingats till tiggeri.

Nödföda såsom barkbröd bättre än sitt rykte

Under tider av missväxt skulle man aldrig ha överlevt, om man ej haft tillgång till s. k. nödföda av olika slag. Och vis av erfarenheter användes den även av mången under bättre skördeår. Den nödföda man använde sig av var vanligen bark från tall, gran, asp och björk. Tallbarken var den mest eftersökta. Man skalade av stammarna, när träden savade och fram till röt månaden. Därvid tillvaratogs den inre barken, savlagret (kambiet), det torkades och maldes till mjöl. Med litet tillsats av vanligt mjöl bakades bröd och kokades gröt. I sin bok »Föda och nödföda» framhåller fil. lic. Kerstin Eidlitz, att barken innehöll bl. a. C-vitaminer. Och författaren Vilhelm Moberg berättar i en uppsats »Det dagliga brödet», att han genom rådfrågning hos kostföreträdare inom vetenskapen fått fram, att den bark, som användes vid brödbakning, innehöll dels rörsocker, frukt- och druvsocker, dels vissa nödvändiga metaller. Dessutom innehöll den fettsyror och protein. »Det var således ett närande och mineralrikt tillskott till människans föda!»

Men de gamle tyckte nog inte riktigt lika. De sade, att barkbrödet var torrt och tungt att äta och smälta, men »att tillsammans med brännvin gick det att få ned!».

Annan nödföda var renlav och islandslav, som även innehåller vissa näringsämnen, så kunde man t. ex. tillverka brännvin på renlav, s. k. renmossabrännvin. I skriften »Nödrödsämnen under missväxtår, 1867» rekommenderade myndigheterna folk att använda islandslav, granlav, renlav och skägglav som tillsats vid tillredning av gröt och bröd. Som en kuriositet kan även nämnas att hästkött på

Olof Westmans änka i Movattnet
Brita Stina, f. 1832, d. 1923.

Ankan Maria Edlund, Movattnet, f.
1856, d. 1959, 103 år gammal. Hon
var dotter till Brita Stina Westman.

Båda kvinnorna hade varit med om nödåren på 1860-talet och hade många episoder därom att berätta.

sina håll ansågs som nödföda åren 1866/67. Aversionen mot detta kött var stor på den tiden, och nu är det en dyr lækkerhet!

Inom socknen omtalas även hur man under nödår malde kornhalm och tillredde gröt och välling av den. En 90-årig man berättade för mig om nödåren i början på 1890-talet. Han minns mycket väl, hur illa den sås smakade som hans mamma måste göra av salt upplöst i vatten plus någon näve kornmjöl. Tänk att det ännu lever människor med de barndomsminnena!

För att återgå till nödfödan – bark, lavar etc. – så var den kanske bättre än sitt rykte. Under alla omständigheter har den i krislägen bidragit till räddningen av vårt folk under århundraden. Men populärt blev aldrig barkbrödet, då det alltid sammankopplades med dåliga tider. Man behöver bara erinra om den svenske kungen Kristoffer av Bayern, som regerade i mitten på 1400-talet och fick namnet »Kristoffer Barkekonung»!

Brödet, som i alla tider utgjort en huvudingrediens i vår föda, har helst bakats av rent mjöl, här i trakten sedan gammalt av kornmjöl. Under 1800-talet är det mera sällan man ser i handelsböckerna, att någon köper vitt mjöl (vetemjöl). De som gjorde det var s. k. ståndspersoner – prästen och klockaren samt någon enstaka storbonde, som slog på stort till storhelgerna.

Skörden slog även fel åren 1812 och 1821, och om nödåret 1856 heter det i ett sockenstämmoprotokoll från 1/6 1857, att då skörden varit dålig 1856, hade församlingen nödgats köpa mat- och utsädeskorn för 50.000–60.000 riksdaler riksgälds, och då fattigvården upp-

gick till 2.000 riksdaler riksgälds, måste man anhålla om bidrag av statsmedel. Trots allt klarade befolkningen upp situationen genom »att sätta ännu mera bark i brödet».

Den svåra missväxtperioden 1863—1869

blev däremot förödande och en prövningens tid för befolkningen, och mer än 100 år därefter berättas därom bland de gamle. Av sockenstämmoprotokollen framgår att speciellt åren 1866–1868 varit påfrestande. Den nyinrättade kommunalnämnden blev det organ, som hade mycket att bestyra de åren. Vid sockenstämman den 2/11 1862 valdes följande ledamöter: Kyrkovärden Anders Gustav Abrahamsson, Gide, bonden Johan Persson, Björna, bonden Per Persson, Ryssjö, klockaren Jonas Grundström, Björna, bonden Hans O. Olofsson, Mattarbodum, bonden Jon Ersson, Movattnet, bonden Johan Lindgren, Leding, samt bonden Anders Karlsson, Hundsjö. Ordförande många år framåt blev den skicklige bonden Jonas Sällström, Nyliden, vilken även kom att fungera som sockenskrivare.

Nämnden hade ringa medel att röra sig med, vilket framgår av den kommunala inkomst- och utgiftsstaten, som upprättades den 9/11 1862 för år 1863:

<i>Utgiftsförslag:</i>	
Skuld från 1862	330 riksdaler riksmünt
Till gottgörelse till de fattiga som för kontant är bortackorderade	200 » »
Till inköp av matvaror till fattigas försörjning för nästa år, cirka	300 » »
Till oförutsedda utgifter	170 » »
Summa	1.000 riksdaler riksmünt

Inkomstförslag

Några inkomster inom kommunen voro ej kända som under året kunde inflyta. Skulden till nästa år blir således *1.000 riksdaler riksmünt*.

Som jämförelse kan nämnas staten för år 1867:

<i>Utgiftsförslag</i>	
Skuld från förra året cirka	60 riksdaler riksmünt
Ränta å Nänzenska fonden	100 » »
Gottgörande för fattighjon som är bortarrenderade	250 » »
Inköp av matvaror till de fattiga	230 » »
Oförutsedda utgifter	170 » »
Summa	810 riksdaler riksmünt

Inkomstförslag

1866 års fattigavgift med 50 öre för man och 25 öre för kvinna, cirka	250 riksdaler riksmünt
Nästa års kommunalutskylder	560 » »
Summa	810 riksdaler riksmünt

Kommunalskatten utgick per fyrk och beräknades bli följande för år 1867:

för 2.124 fyrkar av i mantal satt jord à 20 öre	424:88
för 618 fyrkar av övriga jordbruksfastig- heter à 16 öre	98:88
för 370 fyrkar av övriga beskattningsfö- remål à 10 öre	37:-
Summa	560:76 riksdaler Rmt

Den s. k. Nenzenska fonden å 2.000 riksdaler var donationsmedel, som kommunen lånat för att klara av finanserna.

Hur folk hade det

Sockenprotokollen ger belysande exempel på hur allvarlig situationen var för barn, gamla och orkeslösa personer. Vanliga former av hjälpverksamhet var 1) »bortarrendering» (bortauktionering) av barn och gamla, 2) utdelning av korn, kornmjöl och strömming i små kvantiteter, 3) rotegång.

»Bortarrendering»

Det var vanligt, att kommunen »bortarrenderade» barn och arbetsföra äldre till de mera besuttna, som fick 8-25 riksdaler per år i ersättning, givetvis minsta ersättningen för de mest arbetsföra. Och nog såg husbonden i allmänhet till att han fick valuta!

En äldre man berättar som ett exempel, att hans mor på 1850-talet som 10-åring var »bortarrenderad» i två års tid till bönder i Hemling mot ett vederlag av c:a 10 riksdaler per år. Den första platsen var bra, men det andra året, när hon fick en ny husbonde, var bedrövligt, berättade hon, ty här tog verkligen husbondfolket ut arbetsvederlag för »arrendeavgiften». Ingen sömn blev det, ty efter den långa arbetsdagens slut fick flickan vakta brännvinspannan om nätterna, så inte den skulle koka över. Hon bad många gånger att få komma tillbaka till den första husbonden, där hon lovade att äta bara en gång om dagen, men det hjälpte inte. Och detta exempel var ingen isolerad företeelse!

På bilden en s. k. »Luffarklubb» från Nyliden. Aboarnas initialer på klubben angav i vilken ordning luffaren skulle härbärgas.

Fattigunderstöd

Under nödåren behandlar protokollen övervägande framställningar om understöd. Detta är särskilt påfallande åren 1867 och 1868, då det även förekommer, att de behövande gör framställningar direkt vid stämman. Mest rör det sig om små mängder kornmjöl, korn och mera sällan sovel i form av »huvudströmming». Några lispund (1 lispund är 8,5 kg) var en vanlig tilldelning. Kläder gavs mera sällan. Det berättas emellertid, att år 1863 klagade änkan Anna Greta i Gide, att hon saknade sängkläder. Nämnden inköpte då en halvsliten fäll av kyrkvärden Jonas Persson i Björna för sex riksdaler. Efter änkans död lånades fällen ut till en behövande i Ryssjön. Och till Olof Johanssons änka i Mörtsjön beviljades ett par

gamla skor, som hon skulle få bekomma efter avlidna fattighjonet Anna Greta Björn i Gide. Kläder, skor och sängkläder nöttes till sista trasan!

Rotegang

I början på 1860-talet var socknen indelad i sju fattigrotar, som utökades till 13 stycken år 1867. Till varje rote hörde ett visst antal byar, vars åboar det ålåg att kläda, föda och härbärgera ett fattighjon. Detta hjon bodde alltså tre dagar i varje gård inom roten. Rotegangen fanns kvar ända in på 1900-talet, till dess fattighus (ålderdomshem) inrättades. Vissa regler hade utbildats för dessa vandrande fattiga, t. ex. att bo i bondens kök och äta vid hans bord, var det en man så var han berättigad till en dosa snus per dag eller fem öre. Många av rotehjonerna var originella och i viss mån efterlängtrade. Så berättas om en åldrig man från Kärrsjön, att han i poetiska strofer lovordade bönderna i Björnsjö, när han kom dit.

Utöver dessa tre hjälpformer var många gamla och sjuka personer utackorderade liksom skolbarn och barn, som läste för prästen. För föda, skötsel och *kristlig fostran* betalade kommunen 20, 25 och upp till 33 öre per dygn under 1860-talet. Rumshyran under samma period kunde uppgå till två riksdaler per år! Och mjölkpriset var fyra öre per halvkanna (c:a 1,3 l).

Kommunens startar arbetsinrättning

I ett kommunalnämndsprotokoll av den 16/12 1866 sägs bl. a., att fattigvårdskostnaderna för kommunen blivit så stora, att de är omöjliga att bära, varför nämnden föreslog sockenstämman att en s. k. arbetsinrättning skulle inrättas, så att de fattiga genom arbete skulle kunna bidra till sin försörjning. Detta blev också beslutat. I varje rote utsågs en person, som dels utlämnade inköpt lin till fattighjonen, som verkställde spinning, dels tog emot spunnet garn och lämnade mjöl som ersättning därför. Noggranna regler utfärdades för spinningen och dessutom sägs: »Det fattighjon, som brukar svek uti spinning, skall förlora rättigheten att begagna sig av arbetsinrättningen samt rätt till fattigunderstöd». Många personer deltog i detta arbete, men några vägrade att spinna och fick då ej heller någon hjälp.

Spinningspriserna varierade men var ungefär följande: För spinning av en härva strygarn lämnades 2,5–4 skålpund kornmjöl som ersättning, för en härva borstningsgarn 2–3,5 skålpund mjöl och för en härva lingarn lämnades 1,5–3 skålpund mjöl. Obs. att ett skålpund är 435 g och att strygarn, borstningsgarn och lingarn är olika kvalitéer av det spunna linet. En härva lingarn räknades innehålla

c:a 3.600 m linnetråd och tog mer än ett dagsverke att spinna. Er-sättningen var alltså ringa, men man svalt ej ihjäl!

Linodlingen var rätt stor inom socknen, så en del sockenbor kunde sälja mindre kvantiteter färdigrett lin till kommunen för ett pris av 6:50-7:- riksdaler per lispund, även det ett ringa pris för den om-ständiga procedur linet genomgått från skörden, såsom repning, rötning, torkning, klubbning, bråkning, skäktning, häckling och borstning. Under missväxtåren köptes dock en del lin utifrån. Kom-munen hade vissa svårigheter att avyttra det spunna linet, som be-tingade ett pris av 37-44 öre per härva. Arbetsinrättningen var en hjälp till självhjälp och fick ringa omfattning, när bättre tider in-trädde på 1870-talet. En del människor gjorde även andra insatser för att söka klara sig själva, t. ex. att väva och snickra, bl. a. vävde Nils Westman i Leding 52 alnar borstningsväv à $\frac{3}{4}$ skålpund mjöl per aln och 52 alnar stryväv à $\frac{1}{2}$ skålpund mjöl per aln, vilket kom-munen löste in.

Kommunen måste låna stora belopp

År 1867 var socknen i ett bekymmersamt läge, då den redovisade till nödhjälpskommittén i länet att 756 personer inräknat kvinnor och barn var utan bärning. Detta var knappt halva befolkningen. 20/9 1867 yttrade sig sockenstämman till Konungens Befallnings-havande sålunda: Våren 1867 hade varit så kall, att sådden kunde ske först i slutet av juni månad. I slutet av juli månad frös potatis-blasten, och den 19-20 augusti inträffade så stark köld att grödan blev förstörd och knappast var lönt att tröska. Detta var ett hårt slag, då skördarna sedan år 1862 varit under medelmåttan. Stäm-man beräknade spannmålsbehovet för det kommande året till $1\frac{1}{2}$ tunna per person, om de skulle överleva, dvs. till 2.700 tunnor för hela församlingen. Skörden för 1867 beräknades högst uppgå till 450 tunnor, varför det saknades 2.250 tunnor. Efter ett pris av 20 riksdaler per tunna var det ett underskott på 45.000 riksdaler. Kom-munens arbetsinkomster beräknades efter skatt till 20.000 riksdaler, varför en brist på 20.000 riksdaler uppstod för inköp av säd, även om de förmögnare bidragit med 5.000 riksdaler. För att försam-lingen skulle ha möjlighet att överleva anhöll därför stämman hos Kungl. Maj:t om ett räntefritt avbetalningslån på 12.000 riksdaler och en gåva på 8.000 riksdaler. Detta nödrop gav delvis önskat resultat för tillfället.

Andra åtgärder vidtogs också, då stämman i oktober samma år lånade 7.000 riksdaler i en bank i Härnösand och sände två personer till Stockholm för att köpa säd. Slutligen fick kommunen visst stats-understöd och lånade även 1.500 riksdaler av handelshuset James Dickson i Göteborg mot 6 procents ränta. Skördarna fortsatte att

vara ringa, bl. a. sägs om sommaren 1869, att nattfrosten förstörde den lovande skörden den 29/8-4/9. Därefter anhöll församlingen hos Kungl. Maj:t om anstånd med betalning av ett lån på 5.000 riksdaler eller efterskänkning av detsamma.

Allt har dock en ände, och väl inne på 1870-talet blev det normalare somrar, och man repade nytt mod. De gångna missväxtåren hade dock ej gått spårlöst förbi, sjukdomar av olika slag, måhända beroende på kraftnedsättning, hade skördat sina offer särskilt bland barnen. År 1868 gick bl. a. en nervfeberepidemi.

Under dessa ofta återkommande missväxtår utkristalliserade sig en ny samhällsklass. Det hade varit stånds personer, bönder, torpare, garningsmän (hantverkare), backstugusittare, inhysesjon och de fattiga (fattighjonerna). Nu talades även om de *utfattiga*. Allt i fallande skala!

Under förra hälften av 1890-talet

förekom även några dåliga skördeår, vilket framgår av att större utdelning av matvaror skedde. Kommunen fick även motta stora gåvor från givare i södra Sverige, bestående av mjöl, korn, havre och kontanter, vilket utdelades till de nödlidande våren 1893.

Fattigrotarna var fortfarande i funktion. En snart 90-årig kvinna berättar om den tidens fattigdom, att hon och hennes småsyskon fick sitta på golvet runt grötfatet, och för att rättvisa skulle skipas, så åt de ur samma sked tills skeden gått laget runt, och en ny grötsked fick förtäras osv.

Dåliga somrar i början på 1900-talet

De gamle berättar, att sommaren 1901 var mycket varm och torr, och kornskörden blev ringa. Våren 1902 var mycket blöt, och i början av juni månad föll en hel fot snö, så att folk fick ta in kreaturen från betet. Skörden det året blev därför mycket dålig.

Kommunen fick nu dela ut mera förnödenheter än vanligt till de nödlidande. Stora insamlingar gjordes också i södra Sverige, och det har berättats mig, att det kom otaliga järnvägsvagnar lastade med hö, halm, potatis, säd och mjöl till Björna station. En del varor lagrades uppe i kyrkbyn, men ändå var hela järnvägs kajen ner till landsvägen full med förnödenheter. Någon större ordning lär det inte ha varit i utdelningsorganisationen, ty en del potatis frös bort i vårkölden, och utdelningen lär även ha haft sina skönhetsfläckar.

När man läser om dessa ideligen återkommande missväxtår med åtföljande nöd under ett sekel, blir man förvånad över att någon människa egentligen överlevde. Men det var ett segt släkte, som hade förmågan att resa sig och överleva. Det är märkligt!